



Ελληνική Δημοκρατία
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό
Ίδρυμα Ηπείρου

Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας

Ενότητα 2 : Η Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση και η Ιστορική Εξέλιξη της Νοσηλευτικής
Ψυχικής Υγείας

Μαίρη Γκούβα



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ανοιχτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο ΤΕΙ Ηπείρου



ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ



ανοικτά μαθήματα
open courses

Τμήμα Νοσηλευτικής

Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας

Ενότητα 2: Η Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση και η Ιστορική Εξέλιξη της Νοσηλευτικής Ψυχικής Υγείας

Μαίρη Γκούβα

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Ιωάννινα, 2015



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ



Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.





Χρηματοδότηση

- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «**Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση**» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.
- Το έργο «**Ανοιχτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο ΤΕΙ Ηπείρου**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ



Σκοποί ενότητας

- Γνωριμία με την ιστορική εξέλιξη της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης στον Ελλαδικό χώρο και παγκοσμίως.
- Επαφή με όλες τις χρονικές φάσεις της Νοσηλευτικής Ψυχικής Υγείας, από την ίδρυσή της ως ξεχωριστός κλάδος της Νοσηλευτικής έως σήμερα.



Περιεχόμενα ενότητας

- Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση σε Ευρώπη και Αμερική.
- Οι εναλλακτικές δομές περίθαλψης.
- Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα.
- Ιστορική εξέλιξη της Νοσηλευτικής Ψυχικής Υγείας.



Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση

- Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση ξεκίνησε από την Ευρώπη και την Αμερική:
 - Αλλαγή στη φιλοσοφία και την πρακτική της αντιμετώπισης των ψυχικών διαταραχών.
 - Βαθμιαία μετάβαση από την ψυχιατρική του ασύλου στην περίθαλψη στην κοινότητα.



- Αίτια:
 - Η πρόοδος των θεραπευτικών μέσων για την ψύχωση.
 - Η αναγνώριση των κοινωνικών παραγόντων στην αντιμετώπιση της νόσου.
- Ελάχιστες χώρες ολοκλήρωσαν τη μεταρρύθμιση.



- Προϋποθέσεις για την υλοποίηση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης:
 1. Βαθμιαία συρρίκνωση της ασυλικής περίθαλψης.
 2. Ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών νοσηλείας.
 3. Σωστή κατανομή των πόρων με βάση τις αρχές της τομεοποίησης.



4. Ευαισθητοποίηση και επιμόρφωση της κοινότητας ώστε να εξαλειφθούν οι προκαταλήψεις.
5. Εκπαίδευση κατάλληλου προσωπικού.
 - Γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις.
6. Αναθεώρηση των στάσεων του προσωπικού ώστε να αναγνωριστεί η σημασία:
 - Της επανεκπαίδευσης σε κοινωνικές δεξιότητες.
 - Της επαγγελματικής εκπαίδευσης.
 - Της κάλυψης αναγκών διαβίωσης.



7. Ισότιμη συνεργασία των επαγγελματιών ψυχικής υγείας διαφόρων ειδικοτήτων της ψυχιατρικής ομάδας.
8. Εύρεση κονδυλίων.
9. Μείωση του χρόνου εκπαίδευσης του προσωπικού.



Εναλλακτικές δομές περίθαλψης

- Χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου συστήματος ψυχιατρικής περίθαλψης κοινοτικής μορφής:
 - Υπηρεσίες πρόληψης.
 - Υπηρεσίες θεραπείας.
 - Υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης.



- Υπηρεσίες προσανατολισμένες στις ανάγκες των ασθενών ανάλογα με:
 - Τις φάσεις της νόσου.
 - Τις κατηγορίες των ψυχικών διαταραχών.
- Προϋπόθεση:
 - Η ποιοτική και ποσοτική εκτίμηση των αναγκών με:
 - Επιδημιολογικές μελέτες.
 - Προσδιορισμό του πληθυσμού που θα εξυπηρετηθεί.



- Οι σύγχρονες μορφές κοινοτικής περίθαλψης περιλαμβάνουν:
 - Μονάδες Νοσηλείας στα Γενικά Νοσοκομεία.
 - Κέντρα Ψυχικής Υγείας.
 - Κέντρα Αποκατάστασης.
 - Οικοτροφεία.
 - Ξενώνες.
 - Προστατευμένα Διαμερίσματα.
 - Νοσοκομεία Ημέρας.



- Μονάδες βραχείας νοσηλείας στο Γενικό Νοσοκομείο:
 - Εναλλακτική λύση της νοσηλείας στο Ψυχιατρείο.
 - Θεραπεία της οξείας φάσης βαρειών ψυχικών διαταραχών, όπως οι ψυχώσεις και ψυχοκοινωνική αποκατάσταση.
 - Νοσηλεία του ασθενή σε συνθήκες ισότιμες των άλλων ιατρικών ειδικοτήτων.
(Ανάπτυξη του κλάδου της Διασυνδεδετικής Ψυχιατρικής).



– Συνδρομή των συγγενών του ασθενούς.

- Παραμένουν στη Μονάδα μαζί με τον ασθενή τους επιβλέποντάς τον κατά τη φάση της οξείας υποτροπής και έως ότου επιδράσει η φαρμακευτική αγωγή.
- Συνεργάζονται με το προσωπικό.



- Συνεργασία μεταξύ θεραπευτών και οικογένειας του ασθενούς:
 - Πρόληψη των υποτροπών.
 - Συναισθηματικά θετική στάση των συγγενών.



- Βρέθηκε ότι ο αριθμός των υποτροπών υποδιπλασιάζεται όταν η φαρμακευτική αγωγή συνοδεύεται με παρέμβαση στην οικογένεια του ασθενούς.
- Σύμφωνα με έρευνες, οι κριτικές παρατηρήσεις, η εχθρική συμπεριφορά και η έντονη συναισθηματική εμπλοκή των συγγενών σχετίζονται σημαντικά με αυξημένο αριθμό υποτροπών της νόσου.



- Νοσοκομεία ημέρας:
 - Θεραπεία ελαφρότερων περιπτώσεων.
 - Ο ασθενής παραμένει για τη θεραπεία του από το πρωί έως το μεσημέρι και επιστρέφει στο σπίτι του.



- Κέντρα Ψυχικής Υγείας:
 - Α) Παιδοψυχιατρικοί Συμβουλευτικοί Σταθμοί:
 - Πρόληψη των ψυχικών διαταραχών με παρέμβαση στο σχολείο και στην κοινότητα για ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού στα προβλήματα ψυχικής υγείας.
 - Κάλυψη ψυχολογικών αναγκών των ασθενών με την παροχή ψυχολογικών θεραπειών (ατομικών, ομαδικών, οικογενειακών).



– Β) Εξωτερικά Ιατρεία ή Κέντρα Ημέρας:

- Εκτίμηση νέων περιπτώσεων.
- Παρακολούθηση ασθενών της κοινότητας, που χρήζουν ψυχιατρικής παρακολούθησης.



- Οικοτροφεία και Ξενώνες:
 - Κάλυψη αναγκών διαβίωσης και διατροφής των ασθενών που δεν μπορούν να επιστρέψουν στην οικογένειά τους.



- Προστατευμένα διαμερίσματα και Ξενώνες:
 - Κάλυψη αναγκών ασθενών, που εργάζονται αλλά έχουν ανάγκη στέγασης.



- Κέντρα Επαγγελματικής και Προεπαγγελματικής Αποκατάστασης:
 - Ασθενείς που μένουν με την οικογένειά τους, με μειωμένη κοινωνική προσαρμογή και χωρίς επαγγελματική απασχόληση.
 - Επανεκτίμηση των κοινωνικών και επαγγελματικών δεξιοτήτων, που απέμειναν μετά την οξεία φάση της νόσου.
 - Εκπαίδευση του ασθενή ώστε να επανακτήσει τις χαμένες κοινωνικές και επαγγελματικές του δεξιότητες (κοινωνικοποίηση και επαγγελματική εκπαίδευση).



- Οικοτροφεία:
 - Κάλυψη αναγκών ασθενών που χρειάζονται αρκετή επίβλεψη για την κοινωνική τους διαβίωση.
 - Περίθαλψη ασθενών με μικρές ή ανύπαρκτες πιθανότητες επαγγελματικής αποκατάστασης.



- Ξενώνες:
 - Εξυπηρέτηση ασθενών που λίγο πολύ αυτοεξυπηρετούνται.
 - Παραμονή ασθενών για μικρό χρονικό διάστημα.
 - Ασθενείς με κάποιες ελπίδες επαγγελματικής αποκατάστασης.



- Συνεταιριστικές Μονάδες:
 - Μικρές αυτοχρηματοδοτούμενες επιχειρήσεις.
 - Ασθενείς με περιορισμένη δυνατότητα απασχόλησης (εργασία για λίγες ώρες και υπό επίβλεψη).
 - Προστατευμένη εργασία σε συνεργασία εξειδικευμένου προσωπικού από την κοινότητα, ασθενών και επαγγελματιών Ψυχικής Υγείας.



- Κινητές Μονάδες Ψυχιατρικής Επίβλεψης:
 - Περιοχές χωρίς αναπτυγμένο σύστημα φροντίδας.
 - Περιοχές με γεωγραφικές ιδιομορφίες.



- Κατ' οίκον νοσηλεία:
 - Έλλειψη μονάδων βραχείας νοσηλείας ή τομέων γενικού νοσοκομείου κοντά στον τόπο κατοικίας του ασθενούς.
 - Νοσηλεία στο σπίτι με 24ωρη κάλυψη από εκπαιδευμένο προσωπικό.



Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα

- Αφορμές για την ανάπτυξη της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80:
 - Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.
 - Η διεθνής ευαισθητοποίηση για τις συνθήκες νοσηλείας στο Ψυχιατρείο της Λέρου.



- Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα χρηματοδότησε την Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση το 1984 κατά 55%.
- Το πρόγραμμα, αρχικά 5ετούς διάρκειας, περιελάμβανε:
- Πειραματική λειτουργία εναλλακτικών προς το άσυλο κοινοτικών μορφών ψυχιατρικής περίθαλψης.
- Αναμόρφωση και εκσυγχρονισμός των Ψυχιατρείων της χώρας.
- Ανάπτυξη κτιριακής υποδομής.
- Εκπαίδευση κατάλληλου προσωπικού.



- Το πρόγραμμα παρατάθηκε έως τον Ιούνιο του 1995 λόγω βραδύτητας στην απορρόφηση των κονδυλίων, που οφείλονταν στη γραφειοκρατία.
- Το 1991 δημιουργήθηκαν 11 ξενώνες με μεγάλη επιτυχία:
 - Στόχος η επανένταξη 110 τροφίμων του Ψυχιατρείου της Λέρου στον τόπο διαμονής τους.



- Με το κλείσιμο του προγράμματος υλοποιήθηκαν στην Ελλάδα 128 μεταρρυθμιστικά προγράμματα.



- Κριτική του προγράμματος:
 - Τα περισσότερα προγράμματα έγιναν σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη.
 - Η κατανομή των προγραμμάτων δεν έγινε σύμφωνα με τις πληθυσμιακές ανάγκες.
 - Απουσία τομεοποίησης της χώρας.



- Τα θετικά του προγράμματος:
 - Δημιουργία ενός πυρήνα επαγγελματιών ψυχικής υγείας, που θα συμβάλει στην εξέλιξη του συστήματος.
 - Μείωση των κρεβατιών νοσηλείας στα Ψυχιατρεία.
(Της τάξης του 30% μέσα σε μία δεκαετία).
 - Μείωση του μέσου χρόνου νοσηλείας.
(Της τάξης του 60% μέσα σε μία δεκαετία).



- Η αξιολόγηση των υπηρεσιών κοινοτικής ψυχιατρικής:
 - Ενεργητική συμμετοχή της κοινότητας και των χρηστών των υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας στην οργάνωση και τον έλεγχο των υπηρεσιών.
 - Διαρκής αναθεώρηση των πρακτικών περίθαλψης που ακολουθούνται.



- Εκτίμηση του άμεσου κόστους:
 - Χρήματα απαραίτητα για πρόληψη, θεραπεία και αποκατάσταση.

- Εκτίμηση του έμμεσου κόστους:
 - Μειωμένη συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία, πρόωρος θάνατος, αυξημένες περιόδους ανεργίας.



Ιστορική εξέλιξη της Νοσηλευτικής Ψυχικής Υγείας



Έως και την Αναγέννηση

Τρόπος σκέψης για την ψυχική νόσο

- Ιπποκράτης (η μελαγχολία/κατάθλιψη προκαλούνταν από περίσσεια μαύρης χολής, θεραπεία με αφαίμαξη)
- Μεσαίωνα και Αναγέννηση (η ψυχική νόσος οφειλόταν σε υπερφυσικές δυνάμεις, κατάληψη από δαίμονες ή θείες δυνάμεις, σεληνιασμένοι, μάγισσες, αιρετικοί)

Ψυχική Υγεία/Ψυχική Νόσος

- Έλλειψη κατανόησης σχετικά με το τι είναι ψυχική νόσος.
- Απάνθρωπη μεταχείριση των ψυχικά πασχόντων
- Οι ψυχικά ασθενείς κλείνονταν σε ιδρύματα λόγω φόβου απέναντί τους, αντιμετώπιζονταν ως εγκληματίες και τιμωρούνταν

Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας

- Μη εκπαιδευμένοι «θεραπευτές»



Τέλη του 18^{ου} αιώνα

Τρόπος σκέψης για
την ψυχική νόσο

- Προσπάθεια κατανόησης του παθολογικού τρόπου σκέψης των ψυχικά πασχόντων

Ψυχική
Υγεία/Ψυχική Νόσος

- Ψυχολογική θεραπεία
- Κάλυψη βασικών αναγκών
- Ασφαλές καταφύγιο
- Ευχάριστο περιβάλλον
- Ευγένεια

Νοσηλευτική
Ψυχικής Υγείας

- Philippe Pinel (Γαλλία): «Ηθική Θεραπεία»
- William Tukes (Αγγλία): Άσυλο
- Quakers (ΗΠΑ): Θεραπεία περιβάλλοντος



19^{ος} αιώνας

Τρόπος σκέψης για την ψυχική νόσο

- Σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια των ψυχικά πασχόντων
- Ανάπτυξη επιστημονικής έρευνας που δίνει ελπίδα για αντιμετώπιση και θεραπεία των ψυχικών παθήσεων

Ψυχική Υγεία/Ψυχική Νόσος

- Η θεραπεία παρέχεται στα άσυλα
- Ανάπτυξη της μελέτης του εγκεφάλου
- Επαγγελματίες με κατάλληλη εκπαίδευση, συμπόνια και προθυμία για φροντίδα των ψυχικά πασχόντων
- Ιατροποίηση της φροντίδας
- Οι τρόφιμοι αποκαλούνταν ασθενείς και οι φροντιστές θεραπευτές

Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας

- Dorothea Dix (ΗΠΑ): Ίδρυση νοσοκομείων σε ΗΠΑ, Καναδά, Σκωτία και Ιαπωνία για ψυχικά ασθενείς
- 1^η σχολή εκπαίδευσης νοσηλευτών ψυχικής υγείας στο άσυλο McLean (Μασαχουσέτη, 1882)
- Εκπαιδευτήριο Bellevue (Νέα Υόρκη) και Εκπαιδευτήριο Connecticut: το μοντέλο της Nightingale



1950-1960

Τρόπος σκέψης για την ψυχική νόσο

- Η θεραπεία λάμβανε χώρα σε δημόσια ή ιδιωτικά ψυχιατρικά νοσοκομεία μακριά από κατοικημένες περιοχές
- Έναρξη συζητήσεων για τα δικαιώματα των ψυχικά πασχόντων

Ψυχική Υγεία/Ψυχική Νόσος

- Ανακάλυψη ψυχοτρόπων φαρμάκων (λίθιο, χλωροπρομαζίνη, αναστολείς της μονοαμινοξειδάσης, αλοπεριδόλη, τρικυκλικά αντικαταθλιπτικά, βενζοδιαζεπίνες)

Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας

- Hildegard Peplau: σχέση νοσηλευτή-θεραπευόμενου, θεωρητικές βάσεις για την ερμηνεία των ψυχικών ασθενειών, θεμέλια για την άσκηση της Ψυχιατρικής Νοσηλευτικής



1960-1980

Τρόπος σκέψης για
την ψυχική νόσο

- Το κίνημα της Αποασυλοποίησης
- Θεραπεία εντός της κοινότητας

Ψυχική
Υγεία/Ψυχική Νόσος

- ΗΠΑ (1963): νόμος περί Κοινοτικών Κέντρων Ψυχικής Υγείας
- Βραχυπρόθεσμη νοσοκομειακή θεραπεία με κοινοτική παρακολούθηση μετά το εξιτήριο

Νοσηλευτική
Ψυχικής Υγείας

- Ίδρυση του Αμερικανικού Νοσηλευτικού Συνδέσμου (ANA)
- 1973: κριτήρια για την άσκηση του επαγγέλματος του ψυχιατρικού νοσηλευτή



1980-σήμερα

Τρόπος σκέψης για την ψυχική νόσο

- Κοινωνική-κοινωνική φροντίδα
- Πρόληψη της ψυχικής νόσου
- Προαγωγή της ψυχικής υγείας

Ψυχική Υγεία/Ψυχική Νόσος

- Η Διαχείριση Φροντίδας οδηγεί στη μείωση της διάρκειας εσωτερικής νοσηλείας
- Διαχείριση περίπτωσης και διεπιστημονική προσέγγιση
- 1990: η δεκαετία του εγκεφάλου, ανακάλυψη φαρμάκων και θεραπειών, νόσος του εγκεφάλου η ψυχική νόσος

Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας

- Ίδρυση του Αμερικάνικου Συνδέσμου Ψυχιατρικών Νοσηλευτών (APNA)



Βιβλιογραφία

- Eby L. & Brown N. (2010). *Η Νοσηλευτική στην Ψυχική Υγεία*. Αθήνα: Ιατρικές Εκδόσεις Λαγός.
- Hogan, M.A. (2011). *Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας*. Εκδόσεις Broken Hill Publishers LTD.
- Lemperiere, T. (1995). *Εγχειρίδιο Ψυχιατρικής Ενηλίκων*. Αθήνα: Παπαζήσης.



Σημείωμα Αναφοράς

Γκούβα, Μ. (2015). Νοσηλευτική Ψυχικής Υγείας. ΤΕΙ Ηπείρου.

Διαθέσιμο από:

<http://eclass.teiep.gr/courses/NOSH102/>





Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές [1] ή μεταγενέστερη. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, Διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».



Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>



Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: Ευαγγελία Ι. Κοσμά
Ιωάννινα, 2015



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ





Σημειώματα





Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη Δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει) μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.



Τέλος Ενότητας



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

